

Founga 'Ilo 'a e Tonu mo e Hala 'e he Fanau - 'Efika Faka-Kalisitiane mo e Fa'unga Fakakaukau 'o e Fanau

“Oku hä mai ko e 'ilo' i 'o e lelei' mo e kovi' 'a e taumu'a 'o e fekumi faka-'efika kotoa pë. Ko e 'uluaki taumu'a 'o e 'Efika Faka-Kalisitiane' ke fakata'e'aonga'i 'a e lau ko ia” (Dietrich Bonhoeffer)¹

(The knowledge of good and evil seems to be the aim of all ethical reflection. The first task of Christian ethics is to invalidate this knowledge.)

Talamu'a

Ko e taha 'o e ngaahi fehu'i mahu'inga ke 'eke 'i he 'aho' ni “Koehä 'a e me'a 'i he mo'ui 'a e fänau' 'oku' ne faka'ai'ai kinautolu ki he matu'otu'a faka-'ulungaanga?”. Koehä 'a e 'uhinga 'oku' tutupu hake ai honau ni'ihi ko e fanga lupe (taki lelei ketau falala ki ai), kae tutupu hake 'a e ni'ihi ia ko e kau ulofi (fakapahia 'i he kolo' mo e siasi')? Koehä 'a e ngaahi me'a 'oku' nau fakafuo 'a e mo'ui 'etau fänau' 'o tupu ai 'a e kehekehe pehë 'enau fakafotunga 'i he mo'ui?

Ko e ngaahi fehu'i 'eni ia 'o e mala'e ako faka-'atamai (*psychology*) mo e tauhi kakai (*counselling*).² Ko hono fakalea faka'efika 'o e ngaahi fehu'i 'i 'olunga' “Koehä 'a e ngaahi mafai pule (*moral authority*) 'oku' nau tataki 'a 'etau fänau' kenau tala 'a e tonu' mo e hala'? Ko e taumu'a 'o e pepa' ni ko hono fakamatala'i 'a e founga 'ilo 'o e tonu mo e hala' 'e he'etau fanau'.

'Oku vahevahe 'a e pepa' ni ki he kongalalahi 'e tolu. 'Uluaki' 'e tokanga ia ki he feliuliaki 'a e fa'unga fakakaukau 'o e tonu' mo e hala'³ 'i he hisitolia'. Ko e ua' 'e tokanga ia ki he fa'unga faitu'utu'uni 'a e fänau'. Pea ko e faka'osi' 'e tokanga ki hono fakafekau'aki 'a e fa'unga faitu'utu'uni 'a e fänau' mo e 'efika faka-Kalisitiane'.

I. Puipuitu'a 'o e Me'afua 'o e Lelei' mo e Kovi' 'i he fakakaukau 'a e fanau'

Kimu'a pea tau lave ki he founga 'ilo 'e he'etau fanau' 'a e tonu mo e mo e hala', 'e mätu'aki mahu'inga 'aupito ketau maheni mo e fa'unga fakakaukau (*worldviews*)⁴ 'oku' ne uesia 'a e mamani 'oku' mo'ui ai 'etau fänau'. 'E tokanga 'a e kongako 'eni' ki he tuku'au mai mo e feliuliaki 'a e fa'unga fakakaukau 'i mamani, tautau tefito ki he mamani 'o e kau Kalisitiane'.

a. “Oku ou tui ko ia ai 'oku ou mo'ui” (I believe therefore I understand)

¹ Dietrich Bonhoeffer, *Ethics* (New York: MacMillan Publishing Company, 1955), 1.

² Ko e ngaahi fehu'i 'eni na'e 'eke 'e he tokolahi 'i he ta'u 'e ua noa kuo hili. Vakai kia Lawrence J. Walker, Karl H. Hennig, and Tobias Krettenauer, "Parent and Peer Contexts for Children's Moral Reasoning Development," *Child Development* 71, no. 4 (July-August 2000).

³ Ko 'etau lea fakalotu ki he 'tonu' mo e 'hala' ko e 'lelei' mo e 'kovi'. 'E fakatou ngaue'aki pë 'e he pepa' ni 'a e ongo pupunga lea' ni ke 'uhinga ki he me'a pë taha.

⁴ 'Oku 'ikai faingofua ke ma'u ha liliu faka-Tonga 'o e lea' ni. Na'e 'uluaki ma'u 'aki 'a e lea *paradigm* pea toki liliu mai ki mui' ni 'i he faka'osi'osi 'o e Senituli 20 ko e *worldview*. See Scott Lash, *Sociology of Postmodernism* (London: Routledge, 1990). Teu fa'a ngaue'aki pe 'a e lea "lote'anga fakakaukau" 'i he 'uhinga 'oku' fakahopo mai mei' he ngaahi lote'anga ko 'eni' 'a e ngaahi lito'i fakakaukau 'o e tonu' mo e hala' 'o hangë ko hono fakahopo mai 'e he fefine Tonga' 'a e lito'i loto' mei' he'ene lote'anga kakala'. Ka ko e lea mahino ange' ko e kuonga faka-faka'uhinga. 'E fakatou ngaue'aki pe 'a e ongo faka-Tonga' ni ki he 'uhinga pë ko ia 'e taha.

Na'e kamata pē 'a e mamani 'o e kau Kalisitiane' mo e fa'unga fakakaukau 'oku 'ikai ha lelei 'i mamani ka ko ia pē 'oku ha'u mei' he 'Otua'. Ko e finangalo 'o e 'Otua' 'a e mafai lahi taha kene tu'utu'uni 'a e tonu' mo e hala', mo'oni' mo e loi', lelei' mo e kovi'.

Na'e 'ikai honge mafai 'a e 'aho ko ia'. Na'e 'i ai pē 'a e kau 'emipola', kau 'eiki tau', kau ako', kau fakatupukoloa' mo e kau fefakatau'aki koloa'. Kotoa 'a e ngaahi mafai ko 'eni' na'a nau punou kotoa ki he mafai 'o e finangalo 'o e 'Otua'. Ko hono lea' - "Oku ou tui ko ia ai 'oku ou mo'ui".

Ko e ki'i lea' ni ko e kongia ia 'o e lea na'e fai 'e he tangata'eiki pisope ko Anselm of Canterbury. Ko e taumu'a 'o e ki'i lea' ke fakamä'opo'opo kotoa 'a e ngaahi mala'e fekumi' mo e ako' ki he fakakaukau 'o e tui'. 'Ilonga ha fakatotolo ki he lelei' ko hono tali' ko e 'tui'. Ko 'ene lea' na'a' ne pehē,

'Oku 'ikai keu feinga ke mahino koe'uhi' keu tui, ka 'oku ou tui koe'uhi' ke mahino kiate au. Ko ia, 'oku ou tui - ka 'ikai teu tui 'e 'ikai pe teu ma'u 'a e mahino'.⁵

("For I do not seek to understand in order that I may believe, but I believe in order to understand. For this also I believe-that unless I believe I shall not understand.")

'Oku 'ilo fēfē 'a e finangalo 'o e 'Otua'? - fakafou mai ia 'i he Tohitapu' (*scripture*) mo e me'a fakatupu 'a e 'Otua' (*nature*). Kohai 'oku' ne tu'utu'uni 'a e 'uhinga 'o e Tohitapu' - ko e Siasi (*ekkklesia*).

b. "Oku ou fakakaukau ko ia ai 'oku ou mo'ui" (*I think therefore I am*)

Ko e mo'oni na'e pule'i 'e he tui ki he 'Otua', na'e matu'aki fehu'ia 'ia 'i he Senituli 17th mo e 18th. 'Oku 'iloa 'a e kuonga ko 'eni' ko e 'Kuonga 'o e Fakamaama' (*Enlightenment*). Ko e kuonga 'eni' 'o e ngaahi 'ilo fo'ou', ngaahi fekumi mo e fakatotolo fakasaienisi fekau'aki mo e mo'oni'. Ko e 'ulungaanga tefito 'o e kuonga ko 'eni' ko e tätäla'a pē hu'uhu'u ki he mo'oni kotoa pē (*doubt, skepticism*).

Ko e tefito'i taukave' 'oku mo'oni ha me'a 'o kapau 'oku lava ke fakamo'oni'i 'o laka hake 'i ha tätäla'a pē hu'uhu'u 'oku 'uhinga mälie (*beyond reasonable doubt*).⁶ 'I he maama ko ia', 'oku hala ha fa'ahinga mo'oni pē 'oku ha'u mei tu'a 'i he tangata' - kau ai 'a e mo'oni 'o e 'Otua'. Ko ha mo'oni 'oku 'ikai lava 'e he tangata' ke fakamo'oni'i 'aki hono 'atamai' ko e mo'oni hala ia.

Ko e tui 'a e kuonga ko 'eni' - ko e "Tangata' ko e me'afua ia 'o e mo'oni" (*Man is the only measure of truth*)⁷. "Koehä 'a e tangata?" - 'oku mahino ia mei' he ki'i lea ko ia 'a e filosefa Falanise ko Rene Descartes - "'Oku ou fakakaukau ko ia ai 'oku ou mo'ui" (*I think therefore I am*). Ko e tangata' pē 'a ia 'oku lava 'o fakakaukau' (*think*). Ko ha toe taha kehe mei ai 'oku 'ikai ko ha tangata ia. Ko ia, na'e 'ikai kau 'a e kau lotu' 'i hono lau ko e tangata'. Ko e kakai mate ia.

⁵ St. Anselm, *St. Anselm's Proslogion with a Reply on Behalf of the Fool by Gaunilo and the Author's Reply to Gaunilo*, trans. M. J. Charlesworth (Notre Dame: University of Notre Dame, 1979).

⁶ Immanuel Kant, "What Is Enlightenment?," in *The Philosophy of Kant: Immanuel Kant's Moral and Political Writings*, ed. Carl J. Friedrich (New York: Random House, Modern Library, 1784).

⁷ Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage, 1992).

Ki he tangata 'o e kuonga ko 'eni', ko e tonu', mo'oni', mo e lelei' 'a e me'a 'oku lava ke fakamo'oni'i 'e he 'atamai 'o e tangata'.

c. 'Oku ou fakatau ko ia ai 'oku ou mo'ui (*I shop therefore I am*)

Na'e tokoni 'aupito 'a e mo'oni ko 'eni' ki hono langa ha mamani 'oku taha pe 'a e mo'oni' 'i ha potu pe 'i mamani. Ko e mo'oni pe ko ia 'i Lonitoni' e mo'oni ia 'i Nuku'alofa', pe ko ha toe fonua 'i mamani. Ko e me'a pe 'e ifo 'i Lonitoni mo Niu 'loake' ko ia pe 'e ifo 'i he Hahake' mo e Hihifo'.

'Oku 'iloa 'a e kuonga ko 'eni' ko e kuonga 'o e Fakamamani Lahi' (*globalization*) – ko hono tukuhifo 'a e ngaahi kau 'ä fonua motu'a 'o e ngaahi fonua' mo e ngaahi pule'anga' kae lava ke faingofua 'a e fehü'aki 'a e melino' - 'a ia na'e faka'ilonga'i'aki 'a e vahevahe 'o e ngaahi koloa tu'ufonua' 'i he founa 'o e fefakatau'aki.

Na'e kau 'i he koloa ko 'eni' 'a e ngaahi koloa matelie (tekinolosia 'o e me'a fononga', koloa me'akai, etc.) mo e koloa faka'atamai 'o kau ai 'a e *Totonu 'a e Tangata'* (*Human Declaration of Human Rights*), Temokalati (*Democracy*) mo e 'Ekonomika 'o e Maketi' (*Market Driven Economy*). 'Oku fa'a fakahua'aki 'a e kuonga'ni ko e kuonga 'o hono faka-Mekitonolo'i (*McDonalozation*) pe faka-Koka Kola'i (*Coco-Cola*) 'a mamani. 'Oku 'uhinga ia ki hono fakamamani lahi'i 'a e mo'oni faka-Uesite', 'o kau ai 'a e kau taha ngaahi me'alele ko e Ford, Toyota, mo e ngaahi kautaha kehe 'oku totofu ai 'a mamani.

Na'e fakavave'i 'a e mofele 'a e mo'oni ko 'eni' 'i he fa'unga faka-kolonia hili 'a e Tau Lahi II. Ko e taimi na'e vahevahe ai 'a mamani ke pule'i 'e he ngaahi fonua hau 'o mamani' - 'o taki ai 'a Polata'ane, 'Amelika, Siamane, Lusia, Falanise, ke fakahingoa pe ha ni'ihii.

Mei' he mafai pule 'o e 'atamai fakakaukau 'o e tangat' (*democracy*) na'e fetukutuku ai 'a e mo'oni' ki he mafai pule 'o e 'atamai fakatupu koloa' (*innovation*) mo e fakalalaka faka-tekinolosia' (*technocracy*). Ko e naunau pule 'o e mamani ko 'eni' ko e pa'anga.

Ko e lea mamana 'o e 'aho ko ia' "'Oku ou fakatau, ko ia ai 'oku ou mo'ui". Na'e mahu'inga pe 'a e 'atamai fakakaukau ia. Na'e mahu'inga ange 'a e kato 'oku 'i ai hono mafai fakatau – pe ko e kato 'oku 'i ai ha pa'anga 'i ai. Ko e pa'anga' ko e mo'ui. Ko e taimi' ko e mo'ui.

Ko e fakakaukau', ko e feitu'u mahu'inga taha 'i he mo'ui' 'oku 'ikai ko falelotu (*church*), 'ikai ko loki ako (*university*), ka ko e fale ngaue' (*factories*). Ko e taukei ngaue' (*skills*) 'oku mahu'inga ange ia 'i he loto tui', mo e 'atamai fakakaukau'.

'Oku tō loto 'a e kuonga ko 'eni' 'i he vaha'a ta'u 'o e hili 'a e Tau Lahi II pea mo e kimu'a 'i he mileniume hono ua' (ta'u 2000). 'Oku fa'a faka'ilonga'i'aki 'a e tumutumu 'o e kuonga' ni 'a e holofa 'a e fu'u 'ä ko ia 'i he vaha'a 'o Siamane Hihifo mo Siamane Hahake' (Berlin Wall), pea mo e mo e movete 'a e fu'u 'emipaea Lusia (USSR) 'i he 1980 tupu', 'o ka'anga ai 'a e Tau Fakalongolongo (Cold War) 'i he vaha'a 'o Lusia mo 'Amelika'.

Ko e tumutumu 'eni 'o ha mamani 'oku taha pē 'a e mo'oni' 'i ha tapa pē 'o mamani, 'o a'u ki Lusua mo Siamane Hahake mo e kominiusi'.⁸

Ko e me'a lelei pē ia. Na'e fakalalakaka lahi ai 'a e ngaahi fonua lahi 'o tatau 'i he koloa mo e mo e 'ilo, mo'ui lelei mo e ma'a 'a e kakai'.

Ka na'e 'ikai ko ia pē. Na'e toki fakatokanga'i 'a e lahi 'a e maumau 'a e Uesite' ki he ngaahi tukufakaholo fakafonua (*culture*) 'o e fanga ki'i fonua iiki mo vaivai (*Third World countries*), kau ai 'a 'Amelika Latina mo e Pasifiki'. 'Auhia 'a e 'ulungaanga fakafonua' (*cultural values*), me'akai fakafonua' (*native food*), lea faka-fonua' (*language*), pea kau ai mo e 'auhia 'a e kakai lelei 'o e fonua' (*migration*).

Ko e fu'u mole lahi 'eni ki he ngaahi fonua' 'o lahi ange ia 'i he mole 'i he Tau Lahi I mo e II na'e hoko 'i mamani'. Na'e tupu mei heni 'a hono fehu'ia 'a e mo'oni fakamamani lahi (*universal truth*) mo e mole 'a falala 'a e ngaahi fonua' mo e ngaahi kakai' mei' he mo'oni 'oku tu'uaki 'e he Uesite' - 'a e mo'oni 'oku pule'i 'e he tangata 'atamai'ia', mo e kato pa'anga'ia'.

d. 'Oku ou tau'ataina ko ia ai 'oku ou mo'ui (*I am free therefore I am*)

Ko e 'aho' ni 'eni mo e mamani 'oku tau fehu'i ai 'a e founa tala 'o e tonu' mo e hala' 'e he'etau fanau'. Kamata heni 'a e kuonga 'o e fakatau'ataina mei' he popula faka-kolonia (*decolonization*) pea mo e mafai fakafeitu'u ki he lelei' mo e kovi', tonu' mo e hala, mo'oni' mo e loi' (*contextualization*).

'Oku 'iloa 'a e kuonga 'o e 'aho ni' ko e 'mamani hili 'a e Onopooni' (*postmodern world*) 1980-2019. Ko e tefito'i tui 'a e mamani 'o e 'aho ni', 'oku 'ikai ha mo'oni mei tu'a 'i he mo'oni 'oku 'ilo ki ai 'a e fa'ahinga kakai taki taha, makatu'unga 'i honau 'atakai faka-sōsiale, 'ekonomika, mo e faka-politikale. Ko e fakakaukau' ko e mo'oni kotoa pē 'oku pule'i ia 'e he fa'unga fakakaukau 'o e fa'unga nofo 'o e ngaahi fonua takitaha. 'Oku 'ikai ha mo'oni tu'uloa (*absolute truth*) ka ko e mo'oni fakafeitu'u pē (*relative truth*).⁹

Kotoa 'a e ngaahi kuonga mo e ngaahi lote'anga fakakaukau kuo lave ki ai 'i 'olunga' 'oku nau uesia – 'i he ngaahi founa kehekehe – 'a e fakamatala 'o e tonu' mo e hala', lelei' mo e kovi', mo'oni' mo e loi' 'i mamani – pea 'oku 'ikai hao 'etau fānau' mei ai.

II. Fa'unga Faitu'utu'uni 'a e Fānau

'Oku 'ikai taha pē 'a e tali 'a e kau saienisi ki he 'atamai' ki he ngaahi fehu'i na'a tau 'eke 'i he kamata'anga 'o e pepa'. Ko honau ni'ihi 'oku' nau tukuaki'i 'a e fa'unga feohi 'o e fānau' mo e mātu'a' 'i 'api'. Ko ia 'oku' ne fakafuo 'a e konisenisi 'o e fānau' 'i 'api' (*psychoanalytic theory*).¹⁰ Ko e ni'ihi 'oku' nau tukuaki'i 'a e ngaahi sipinga mo'ui (*moral models*) 'oku ako ai 'a e fānau (*social-learning theory*).¹¹ Ko e ni'ihi 'oku' nau tukuaki'i 'a e fu'u ivi feohi 'a e fānau'

⁸ Koe'uhi' ko ia, na'e 'ikai ai ha toe mafai pule 'i mamani te ne fa'a fakauouoa'i 'a e fu'u mafai 'o 'Amelika mo e Uesite'. Na'e hoko 'eni ke fakaaao ai 'a e ngaahi koloa 'o e Uesite' 'i mamani.

⁹ Vakai kia Sonia Sikka, "Moral Relativism and the Concept of Culture," *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 59, no. 133 (2012); Torbjörn Tännsjö, "Moral Relativism," *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 135, no. 2 (2007).

¹⁰ Walker, Hennig, and Krettenauer, 1033.

¹¹ Ibid.

mo honau ngaahi kaungäme'a' (*peer-pressure*) 'a ia 'oku nau fakafuo 'a e fa'unga fakakaukau 'o e fänau' 'o lahi ange ia 'i he ivi 'o e matu'a' 'i 'api' (*cognitive-developmental theory*).¹²

Oku 'ikai faingofua ke tala 'a e tu'unga fakakaukau 'o 'etau fanau' fekau'aki mo e me'a 'oku tonu' pe ko ia 'oku hala'. 'I he ngaahi me'a lahi 'oku hoko 'i hotau fonua' 'oku ngali ki hotau tokolahi 'oku 'ikai lava 'e he 'etau fanau' 'o fakafaikehekehe' 'i 'a e tonu' mo e hala', lelei' mo e kovi', mo'oni' mo e loi'.

Ko e taimi lahi 'oku tau 'ohovale 'i he 'ikai ke tokanga 'etau ki'i tamasi'i' ki he ako' kae tokanga ange ia ki he sio faiva', televisone', Facebook, Instagram, etc. Ko e 'ohovale tatau 'oku hoko 'i he taimi 'oku manako ange 'etau fanau' 'i he muimui 'i he kau heka paiki' 'i he' enau muimui 'iate kitautolu ki he lotu', manako ange ki he kee' 'i he fakatupu melino', fanongo ange ki honau ngaahi kaungame'a' 'o lahi ange 'i he' enau fanongo ki hotau le'o' kau tauhi fänau, kau faifekau, mo e kakai falala'anga 'o e kolo' mo e famili'.

'I he taimi taha 'oku tö 'a e fänau' ki he fa'unga fakatu'utu'unga 'o 'api' (*vertical relationships*). Pea taimi 'e taha 'oku nau tö ki he fa'unga tatau (*horizontal relationship*) 'o e feohi mo e ngaahi kaungäme'a'.

'I he 'uhinga ko ia' kuo lau ai 'e he mätu'a ni' ihi ke liliu 'a 'api' (*vertical relationships*) ko e hala pule'anga (*horizontal relationships*) tokua ke lata mai 'a e fänau' ki 'api' 'o 'ikai ko e hala pule'anga'.

Ko e me'a mahu'inga 'e taha ke fakatokanga' 'i 'a e faingata'a ke tala 'a e ongo 'a e fanau' ki he lelei' mo e kovi', tautau tefito ki ha fanau 'oku tupu hake 'i ha 'ätakai pe fa'unga nofo pë 'e taha (*single cultural pattern*). 'Oku 'i ai ma'u pë 'a e faingamälie ke faka'otua' (*deify*) mo fakatoputapu' (*absolutize*) 'a e fa'unga 'ulungaanga 'oku nau tupu hake ai', 'o tatau mo 'enau faka-tevolo' (*demonize*) mo ta'efalala (*suspicious*) ki he ngaahi fa'unga 'ulungaanga 'oku kehe mo fo'ou'.¹³ 'Oku fa'a tupu heni 'enau loto mamahi ke toe fehu'ia 'enau tonu' mo 'enau lelei', 'o fa'a hoko ai 'a e kë (hangë ko e kë faka-kolisi, faka-kolo, mo faka-siasi).

'E mahu'inga pë 'i he ki'i faingamälie ko 'eni' ke fakamanatu 'a e ngaahi Fa'unga 'ilo 'o e lelei' mo e kovi' ke ne taki kitautolu ki he founa tala 'e he fänau' 'a e tonu' mo e hala'.

Fa'unga 'Ilo 'o e Lelei mo e Kovi (*Theories of Ethics*)

- i. Ko e lelei' ko e me'a foaki pea 'oku pule' i ia 'e he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi akonaki mei' ha mafai ma'olunga hangë ko e 'Otua mo e tui, matu'a, pe pule (*Deontological ethics*). 'Oku kau ki he fa'unga faka'ulungaanga (*moral structure*) ko 'eni' 'a e ngaahi 'apiako ko 'eni:
 - a. Faka-Lao (*legalism*)
 - b. Fakahinohino (*prescriptivism*)
 - c. Fa'unga maau (*formalism*)

¹² Ibid.

¹³ Michael E. Egan, "Morality and the Child: Levels of Understanding," *Philippine Studies* 16, no. 3 (1968): 442.

- ii. Ko e lelei' ko e ola fakafiefia ia (*pleasure/ happiness*) 'oku 'omai 'e ha fo'i ngaue (*consequentialism/ teleological ethics*). 'Oku kau ki ai ha ngaue 'oku si'isi'i ange ai 'a e ola fakamamahi (pain).

'Oku kau ki he fa'unga faka'ulungaanga ko 'eni' 'a e ngaahi 'apiako ko 'eni:

- a. Mafai pule 'a e Kita (*egocentrism*) – ola fakafiefia mo fiemalie 'a e kita
- b. Mafai pule 'a e kehe (*altruism*) – ola fakafiefia ki he kakai kehe
- c. Mafai pule 'a e tokolahi (*utilitarianism*) – ola fakafiefia lahi taha ki he tokolahi taha¹⁴

Fa'unga 'Ulungaanga 'o e Fanau

'Oku ua 'a e taukave ki he fakalalakaka 'o e fa'unga 'ulungaanga 'a e fanau'.

1. 'Uluaki, ko e fai tu'utu'uni makatu'unga 'i he falala kakato ki he kakai 'oku nau malu ai, hangë ko e matu'a' (*Passive Interaction*). 'Oku talanoa ki heni 'a Jean Piaget, ko e saienisi fakatotolo ki he 'atamai', ko e 'ulungaanga lelei' pe ko e tonu' ki he fanau ta'u 4-7 'a e 'ulungaanga 'oku fekau'aki mo e me'a 'oku sio tonu ai 'i he'ene matu'a'. Ko e ngaahi 'ulungaanga ko ia' 'oku toputapu (*sacred rules*), 'i he 'uhinga pë taha – 'oku fekau'aki ia mo e mafai 'o 'ene matu'a' ki he tonu mo e hala'.¹⁵

Ko e me'afua ki he 'ulungaanga lelei ko ia' ko e kakato 'a e fiema'u fakaekita (*egoistic*) 'a e foha' pe 'ofefine' - tautau tefito ki he'ene ongo'i malu mo hao mei hono ngaahi filii'.¹⁶ Ko e fakalalakaka 'o e fa'unga faitu'utu'uni (*structure of moral reasoning*) 'a ha tokotaha 'oku makatu'unga ia 'i he tali angi mo e angimui 'a e tokotaha ko ia' ki he 'alunga 'o hono 'atakai faka-'ulungaanga', tautau tefito ki he matu'a'.

Ko e taukave' ko e mo'oni' 'a ia pë kuo toka'ai 'i he kuohili' pea muimui ki ai pea tauhi mai 'e he mätu'a' 'o a'u mai ki he 'aho' ni.

'I he taukave ko ia', 'oku fakamahu'inga'i ai 'a e me'a lalahi 'e ua:

- a. Fakamatu'otu'a (*maturity*)
- b. Akosope (*imitation*) 'a e halanga faitu'utu'uni kuo 'osi lue'i 'e kinautolu kuo nau mu'omu'a 'iate kitautolu.

Ko e 'ola fakafiefia' 'oku' ne tu'utu'uni 'a 'enau fakakaukau ki he tonu' mo e hala', lelei' mo e kovi'.

2. Ko e toki me'a kimui' ni, 'i he Senituli 18th (hange kuo tau lave ki ai 'i mu'a') 'o fai mai, 'a e hiki 'a mamani mei' he akosope ki he mo'oni na'e toka 'ai' ki he mo'oni 'oku toki ma'u pe ia 'i he fefa'uhi fefeka (*active interaction*) 'a e tokotaha takitaha mo hono 'atakai faka'ulungaanga.

Ko e taukave' 'oku 'i ai 'a e feläve'i lahi 'a e fa'unga faitu'utu'uni (*structure of moral reasoning*) 'mo e fa'unga fakakaukau (*cognitive structure*) 'oku 'i ai 'a e tangata taki

¹⁴ Ko e founa faitu'utu'uni 'eni' 'oku lahi hono ngaue'aki 'e he temokalati – ko e lelei ma'olunga taha ma'a e tokolahi taha'.

¹⁵ Jean Piaget, *The Moral Judgement of the Child* (New York: Free Press, 1965), 56, 102.

¹⁶ *Ibid.*, 93.

taha. Ko e fakalalakaka 'o e fa'unga faitu'utu'uni takitaha 'oku pule'i ia 'e he fakalalakaka 'a e fa'unga fakakaukau. Ko e 'uhinga 'eni 'oku lata ange ai 'a e fānau' ki honau ngaahi to'u' (peers) 'i he'enua ngaahi matu'a'.

Ko e palofesa 'atamai (*psychologist*) ko Lawrence Kohlberg mei Siamane na'a' ne faka-fa'ahinga 'a e fa'unga faka'uhinga 'oku fai 'e he to'utupu' pē ko 'etau fanau'kau ki he tonu mo e hala. 'Oku' ne taukave 'oku 'ikai tu'uma'u 'a e fānau' 'i he fa'unga pē taha. 'Oku nau fakalalakaka mei' he fa'unga 'e taha ki he fa'unga 'e taha.

1. Tokamu'a 'i he Founa Maheni (*preconventional*).

Lahi taha 'a e faitu'utu'uni 'a e fanau', 'i he'enua tupu hake' - 'oku pule'i ia 'e he'enua ngaahi fiema'u 'a e kita (*egocentric*). Kau ki heni 'a e me'a kenau kai, feitu'u kenau 'i ai, tokotaha kenau lata ki ai, mo e me'a kenau fai. Ko e konga lahi 'o e fānau 'oku kau ki he kulupu ko 'eni' ko e kei ta'u si'i (ta'u motu'a 1-6), 'ikai ke ongo'i malu koe'uhī' ko e li'aki ia 'e he matu'a' (*deserted children*), 'ikai kakato 'a e fa'u fakaenatula' (*autism*), pea mo kinautolu 'oku uesia faka-'atamai (*mental disorder*).

'Oku kau ki heni 'a e fanau 'oku nau muimui 'i he ngaahi 'ata mālohi (*stereotypes*) 'i he sosaieti' - hange ko e kau tu'ukimu'a 'i he sipoti', 'eti faiva', hiva', mo e ngaahi 'ata kehe pē 'oku nau fa'a kaiha'asi 'a e tokanga 'a e fānau'.

2. Founa Maheni (*conventional*)

'i he taimi 'oku tutupu hake ai 'a e fānau' kuo kamata ke fakalalakaka honau 'atamai mo 'enua fa'unga fakakaukau' 'i he fa'unga nofo 'oku nau tutupu hake ai'. 'I he tu'unga ko 'eni' 'oku kamata ke fakafe'iloaki 'enua mo'ui fakaekita' (*egoistic nature*) ki he ngaahi kafa 'oku fusi mei' he ngaahi fa'unga fakakaukau maheni 'o e nofo 'i he famili', siasi', mo e fonua' (kolo'). 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi lao faka-famili, faka-siasi, pe faka-kolo. Ko 'enua ongo ki he tonu' mo e hala' 'oku lahilahi pule'i ia 'e he'enua 'ilo'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni' fakataha mo 'enua a'usia melie pe kona 'o e ngaahi ola kovi pe lelei 'o e talangofua pe talangata'a ki he ngaahi tu'utu'uni ko ia'.

Ko e ki'i taimi faingata'a 'eni ia he 'oku kamata 'i heni 'a e fefa'uhi fefeka 'a e fanau' mo honau 'ātakai faka'ulungaanga'i he 'alunga fakalalakaka 'o honau fa'unga faka-'ulungaanga'. Ki he ni'ihi, 'oku nau fakamatu'otu'a 'i he lelei mo e mo'oni 'oku nau tutupu hake ai'. Ki he ni'ihi 'oku nau fakafepaki ki he ngaahi mo'oni ko ia' ke malu'i kinautolu mo 'enua ngaahi fiema'u'.

3. Tokamui 'i he anga maheni' (*postconventional*)

Ko e a'u mai ki he taimi ko 'eni' kuo a'ua'u mo'oni 'a e fakalalakaka 'o e fefa'uhi fefeka 'a e tamaiki' mo honau 'ātakai faka'ulungaana'. Ko e vaha'a ta'u 'eni 'o e ta'u 18-34. Ko e anga maheni 'o e to'u tangata ko 'eni' ko 'enua fo'i taimi 'eni ia kuo matu'otu'a 'a e tamasi'i' mo e ta'ahine' (ta'u 18-34) pea kuo mālohi mo ia 'a honau natula vekeveke ke fakafelongoaki 'enua ongo faka'ulungaanga' mo ia 'oku 'i honau mamani'. Ko e konga lahi 'o e fa'ahinga ko 'eni' 'oku pule'i 'enua faitu'utu'uni' 'e he ngaahi lula fua faka-mamani lahi, hange ko e Totonu 'a e Tangata (*Human Rights*) mo e ngaahi faingata'a faka-sosiale, 'ekonomika, mo politikale 'o hono 'aho'.

III. Fa'unga Faitu'utu'uni 'a e Fanau' mo e 'Efika Faka-Kalisitiane

‘Oku mahino mei’ he ngaahi fakamatala faka-saienisi kuo tau lave ki ai’ ‘a e ‘ikai taha pē ‘a e me’afua ‘oku’ ne pule’i ‘a e ongo ‘o ‘etau fānau’ ki he tonu’ mo e hala’, lelei’ mo e kovi’. Ko e me’a ‘oku’ ‘oku mahino’ ‘oku mole’ ‘etau fānau’ ‘i he ‘aho’ ni – mei ‘api, mei he siasi’, pea mei’ he fonua’. Pea na’a mo kinautolu ‘i ‘api’, siasi’, mo e fonua’, ‘oku nau mole pe ‘i hotau ‘aofinima’. Ko e fehu’i’ - “Koehā ‘a e me’a ‘oku te’eki ketau fai ‘oku ‘uhinga ai ‘a e mole ko ‘eni’? Mahalo ‘e tokoni ‘a e ki’i fakahinohino ‘a Sisu ki he mesaianiti’ - “‘Alu ‘o fakatau ho’o koloa’, pea’ ke ha’u ‘o muimui kiate au”.

‘Oku ‘ikai teu tukuaki’i ‘etau fānau’ ‘i he’enu mole’. ‘Oku fu’u namu kū pē hotau ‘api’ mo hotau ngaahi falelotu’ ke lata ai ‘etau fānau’. ‘E tonu fēfē ‘a e ‘ofa’ ‘i ‘api kapau ‘oku sio ‘a e fanau’ ‘i he kē mo e tā ‘enu fa’ee’ ‘i he ‘aho ki he ‘aho? ‘E tonu fefē ‘a e foaki’ kapau ‘oku ‘ikai talitali lelei ‘a e ngaahi kaungā tangata ‘o ‘etau fānau’ ‘i ‘api? ‘E tonu fēfē ‘a e faka’apa’apa’, ki he fānau’, kapau ‘oku ‘ikai ketau faka’apa’apa’i ‘a e fiema’u ‘etau fānau’? ‘E ‘uhinga mālie fēfē ‘a e ‘ofa’ ‘i hono malanga’i ‘i ha falelotu ‘oku fuhu ai ‘a e matu’a mo e finematu’a ‘o e siasi’. Sai ke fakatau ‘a e koloa kotoa pē. ‘Oua na’a fakatau ho’o muimui kia Sisu.

Ko e ‘uhinga ia ‘o e ki’i lea ‘a Bonhoeffer ‘i he kamata’anga ‘o e pepa’ni – ko e fehalaaki lahi taha ‘o e ako’ mo e fekumi’ ko e feinga ke ‘ilo ‘a e lelei’ mo e kovi’. Ko e ‘efika’ ko e ako ke ‘ilo ‘a e ‘Otua’ ‘o ‘ikai ko e ako ke ‘ilo ‘a e lelei’ mo e kovi’. ‘I he’etau ‘ilo ‘a e lelei’ mo e kovi’ ‘oku mole ai meiate kitautolu ‘a e falala ki he ‘Otua’. Ka ‘i he’etau ‘ilo ‘a e ‘Otua’ ‘oku tau ‘ilo ai kitautolu ko e kakai ‘oku makatu’unga ‘etau mo’ui’ ‘i he ‘Otua’.

‘Oku ‘ikai fiema’u ketau toe fai ‘a e fo’i fehalaaki tatau na’e fai ‘e ‘Atama mo ‘Ivi’ - ke ‘ilo ‘a e lelei’ mo e kovi’ (tonu’ mo e hala’). ‘Oku ‘ikai ko e fehu’i’ “Koeha ha me’a ke fai ketau ma’u ai ‘a e Pule’anga ‘o e ‘Otua’?” Ko e fehu’i’ “Koehā ha me’a ke fai ‘ā ai ‘a e kui’, ma’a ai ‘a e kilia’, tau’ataina ai ‘a e popula’, pea mo’ui ai ‘a e mate?”

Kia Bonhoeffer, ‘oku ‘auha ‘a mamani ko e fu’u lahi ‘enu ‘ilo ki he lelei’ mo e kovi’. ‘Oku ‘auha ha fonua ‘oku nau fietatau mo e ‘Otua’. Ko e lahi ange ‘etau ‘ilo ki he lelei’ mo e kovi’ ko ‘etau mama’o (*estrangement*) ange ia mei’ he ‘Otua’. ‘I he’etau mama’o mei’he ‘Otua’ ‘oku tau mama’o ai foki mei’ he toenga ‘o e me’a fakatupu’, pea kau ai mo Sisu. Ko e lahi ange ‘etau mama’o mei’ he ‘Otua’ ko e lahi ange ‘etau ‘ilo kitautolu ‘oku tau telefua.

Kau faifekau, taha pē me’a ketau ‘ilo ki ai mo e fānau ‘a e Siasi’ - ko Sisu Kalaisi pē. ‘Eke pe ‘oku’ ne ‘ifē, ‘alu ki ai? ‘Eke pe kuo’ ne mākona. Ka ‘ikai, fafanga. ‘Eke pe ‘oku’ ‘i ai hano pilo, ka ‘ikai ‘oange ho pilo’ ki ai. ‘Eke pe ‘oku’ ne mokosia, ‘oange hano kafu. ‘Eke pea ‘eke ma’u pē ke ‘ilo ‘a Sisu. Ka ‘ilo ‘a Sisu, ‘oku ‘ilo ai mo ia ‘oku mape’e ‘i hotau tafa’aki’ kae ‘ikai ketau tokanga ki ai.

Me’a lelei pē ‘ilo ki mamani’. Me’a lelei pē ‘ilo ki he mo’ui’. Ko e me’a ‘oku’ ‘ikai lelei’ ko e feinga ke ‘ilo ‘a e me’a te ne fakamama’o ai kitautolu mei’ a Sisu Kalaisi’. Ko e lahi ange ‘etau ‘ilo ki he me’a ke fai ke ma’u ai ‘a e Pule’anga ‘o e ‘Otua’ ko ‘etau mama’o ange ia mei’ he Pule’anga ‘o e ‘Otua’ - ‘a e masiva’, tukuhausia’, faingata’a’ia’, mo e kau lie’kina’.

Kau faifekau, He’ikai te tau fa’a fakafekiki kitautolu mo e fānau ‘i he ‘aho’ ni. Kuo tau kolosi kitautolu ‘i he ngaahi laine kulokula ‘o ‘enu mo’ui’ pea kuo faingata’a ai ha’anau toe falala mai. Mahalo pe he’ikai tenau toe fa’a fakaongo mai’ ki hotau le’o ‘i he taimi lahi. Kehe pe ke

mahino kiate kinautolu 'oku 'ikai ketau mama'o mei' he 'Otua' mo Kalaisi. He'ikai tenau fa'a fa'a fai 'etau ngaahi akonaki'. Koloa pë ke 'oua na'a tau fakatau atu 'etau 'ilo ki he 'Otua' 'aki 'etau 'ilo ki he tonu' mo e hala', lelei' mo e kovi'.

'Oku ta'elata 'a e fänau' 'i ha le'o fakamaau. 'Oku nau fiema'u ha le'o 'oku fä'ofua – 'o a'u ki he fä'ofua 'ia kinautolu mei' he 'ä puaka'. 'Oku manavahë 'a e fänau' 'i ha nima tautea, 'oku nau tangi ki ha nima 'oku hikitä. 'Oku nau manavahë 'i ha tepile 'oku teu 'i 'olunga. 'Oku nau fiema'u ha tepile 'oku teu 'i he toafa'. Ko e 'uhinga ia, kau faifekau, 'o 'etau 'i he ngaahi 'api siasi 'o e Siasi' - ke hoko 'a e ngaahi kekele 'o e Siasi' ko e Sapate lelei ki he fänau 'oku 'ikai hanau Sapate', ko e fatafata 'ofa ki he'etau fanau 'oku li'aki 'i 'api'.

Ko hotau fatongia' ke taki 'a e tokanga 'a e Siasi' kia Sisu. Sisu fë? Sisu pë ko ia na'a' ne fakatau 'ene me'a kotoa pë 'o a'u ki hono sino' mo hono ta'ata'a', kehe ke 'ilo 'i he fänau' 'a e Pule'anga 'o e 'Otua'. 'I he'etau 'ilo 'a e Sisu ko ia', 'oku tau 'ilo ai 'a e me'a pë taha – ko e fanau' ke fakapälutu 'i he Siaai 'oku fonu' 'i he Laumalie Ma'oni'oni'.

Fakamä'opo'opo

Ki he fänau 'o e 'aho ni', kuo 'ikai kei mahu'inga 'a e lao' ia. 'Oku 'ikai kei falala'anga 'a e ngaahi sino faitu'utu'uni tukufakaholo' ia. Ko e tokotaha mahu'inga taha ki he fänau 'a ia pë 'oku' ne malu'i kinautolu mei' he fakamasiva 'a e kau taki', fakaehaua 'a e kau ma'olunga', pea mo e fakamamahi 'a e kau tu'umalie'. Ki he fänau tokolahi, ko e tokotaha ko ia' ko e Pa'anga. Ko hotau fatongia' ke taki 'enau tokanga' kia Sisu, ko ia 'a e fakahä'anga kakato 'o e Pule'anga 'o e 'Otua'. Mo'oni 'a Anselm, 'Oku 'ikai ketau feinga ketau tu'umalie katau toki 'ilo 'a e 'Otua'. 'Oku tau 'ilo 'a e 'Otua' koe'uhi' ketau tu'umalie. Kainga mo Bonhoeffer, 'Ilo 'a e 'Otua' pea 'oku' ke 'ilo ai 'a mamani kotoa pë. Ma'u 'a e 'Otua' pea 'oku' ke ma'u ai mo ia 'a mamani kätöa.

Kau Faifekau, tuku ke 'oua na'a lahi hake 'etau tokanga ke 'ofa'i kitautolu' 'i he'etau tokanga ke 'ofa ki he'etau fänau'. Tuku ke 'oua na'a lahi hake 'etau tokanga ke 'alu ki Hevani' 'i he'etau tokanga ke 'ave 'etau fänau' ki he lotu'. 'I he'etau 'ilo pau, 'oku tupu mei' he foaki' 'a e ma'u mai', 'i he mamahi' 'etau fiefia', pea 'i he'etau mate' 'a 'etau toetu'u mo 'etau fänau' ki he Pule'anga 'o e 'Otua'.¹⁷

'ofa atu mo e talamonu ki he'etau ngaue!

¹⁷ Ko e fo'u 'a e ngaahi lea' ni mei' he fo'i lotu 'a St. Francis of Assisi 'a ia 'oku 'iloa ko e "Lotu 'o e Melino" (Prayer of peace)

Ma'u'anga Tala

- Anselm, St. *St. Anselm's Proslogion with a Reply on Behalf of the Fool by Gaunilo and the Author's Reply to Gaunilo*. Translated by M. J. Charlesworth. Notre Dame: University of Notre Dame, 1979.
- Beck, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage, 1992.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Ethics*. New York: MacMillan Publishing Company, 1955.
- Egan, Michael E. "Morality and the Child: Levels of Understanding." *Philippine Studies* 16, no. 3 (1968): 442-59.
- Kant, Immanuel. "What Is Enlightenment?". In *The Philosophy of Kant: Immanuel Kant's Moral and Political Writings*, edited by Carl J. Friedrich. New York: Random House, Modern Library, 1784.
- Lash, Scott. *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge, 1990.
- Piaget, Jean. *The Moral Judgement of the Child*. New York: Free Press, 1965.
- Sikka, Sonia. "Moral Relativism and the Concept of Culture." *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 59, no. 133 (2012): 50-69.
- Tännsjö, Torbjörn. "Moral Relativism." *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 135, no. 2 (2007): 123-43.
- Walker, Lawrence J., Karl H. Hennig, and Tobias Krettenauer. "Parent and Peer Contexts for Children's Moral Reasoning Development." *Child Development* 71, no. 4 (July-August 2000): 1033-48.